

The Role of Pearl Industry in the Beach Dwellers' Convergence around Persian Gulf in the Qajar Era

Salman Qasemian*

1-Abstract

Assessment of the role of pearls in recognizing some historical and traditional concepts governing the social and economic relations of inhabitants around the Persian Gulf, especially its central and southern coasts, is of great significance due to their special position for explaining the historical events and contexts of the Persian Gulf Region Administration. Pearl has been defined as an important commodity in the region's traditional economy, prompting researchers to explore its various social, economic, and political dimensions. Among the important historical backgrounds, recognizing and redefining how to manage this vast trade in local and regional dimensions and continuing to find traces of Iranian bureaucracy were the focus of this particular case study.

With its analytical approach and based on some historical evidence, this article sought to answer the fundamental question of what the trace of Iranian bureaucracy in this process was given the mechanism of pearl fishing and trading. The prevailing premise was that bureaucracy had indirectly contributed to fishing management and regulation of pearl-fishing grounds.

2- Introduction

Traditionally and historically, the southern coastline of the Persian Gulf, along with the southern coast of Iran, was based on geographical proximity, common religion and economic interests, and political and social ties. In the meantime, trade interactions, especially participation in trading for goods and fisheries, were more important. In the context of interactions for gaining economic benefits from the sea, pearl fishing and trading were of particular significance due to the role of different strata in gaining broad financial benefits. This could be the basis for doing a historical analysis on the role of pearl fishing and trading in creating a kind of collective participation and historical interaction between coastal residents on both sides of the Persian Gulf. Interactions that had existed since ancient times and throughout the history of the Islamic era were reinforced by the strengthening of religious ties between Iranians and Arabs and continued until the Qajar period. Since pearl fishing was the most important platform for economic activities of the coastal residents, who were scattered along the southern shores of the Persian Gulf and had no other livelihoods, pearl fishing and trading were the major and central platform for their roles in the local Persian Gulf economy. This presence was more prominent in the major pearl sites in the region, namely around Bahrain, east and west of Qatar Peninsula, and around the islands of Abu Dhabi. Understanding the nature of this interaction, the important role of Iranian captains and merchants in this business, and the need for convergence and coordination among coastal residents revealed the role of their common interests in creating this ancient traditional system

---

* Assistant Professor, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran
(Corresponding Author) s.ghasemian@hum.ut.ac.ir

and a better communication for strengthening those interests. Although the evolution of the international system and development of the trade and security systems by securing British Naval Power and preserving the Indian Empire changed the long-standing relations and local traditions in the Persian Gulf, pearl fishing and trading so well dominated over the region due to its complexity and special characteristics. It was less affected by the conditions of the new era and was able to maintain its existence until the 1930s. Go on with your life. Nevertheless, the first half of the 19th century ...AD/13 AH. The pattern of beach-dwelling relations with the presence of pearl fisheries on the southeast coast was the same as the traditional patterns. Meanwhile, the southeastern shores of the Persian Gulf were the most important pearl-fishing grounds in the entire Indian Ocean basin and an important center of mass gathering and collective participation of coastal residents throughout the ports and islands of the Persian Gulf. Meanwhile, despite the historical importance of the principles of interaction and participation in the coastal residents' social lives, the major issue for Iranian and Arab scholars in the present era was to address the qualities and scopes of Iranian and Arab governments' influences and powers in Persian Gulf ports and islands. Hence, less attention was paid to the issue of interaction and participation of both groups in the social and economic contexts. Although a brief look at the historical and human geography and climate on the shores of the Persian Gulf revealed the concentration of human settlements on the northern shores (present-day coasts of Iran) and the dominance of Iranian elements on the sea. The social and economic lives on the ports and islands were neglected. Participation continued from the distant past to the domination of modern security systems in the 14th century AH/20 AD. Therefore, the developments that occurred during the last two centuries necessitated recognition of some historical foundations of connections between the coastal and maritime areas on both sides of the Persian Gulf. Due to the economic and communication significance of this commercial region, pearls were of historical importance among the commercial goods in the Persian Gulf as they had a special role in the coastal residents' livelihood and local economy. Pearl was known as a locally produced commodity and unlike other important transit commodities, such as spices, horses, textiles, nuts, etc., it was not merely a transit commodity, while it belonged to the coastal areas and the coastal people permanently participated in catching and processing it. The difference between pearl and other important local commodities like salt was in its reliance on fishing techniques and complexity and trading process, as well as its necessities. Knowledge and experience, along with the financial resources derived from the pearl trade, provided a balance for coastal residents against foreign interference. Moreover, the deep connection of pearls with all aspects of local people's social lives and the scope of activities related to it were in such a way that even oil, despite its economic importance beyond pearls, was not as a cultural activity linked to the sea people's lives as pearls, which created closeness. However, the most important issue in this regard was the complexity of how Iranians were related to pearl fishing and trading in the Persian Gulf.

Scattered historical references to pearl fishing and trading were the basis for understanding some important aspects of the interactions between the two shores. In addition to the book "Al-Magha's Al-Laali and Minar Al-Laali" (Sadid al-Saltanah Kababi (1371), which was published under the Persian name of "Northern Lands ..." and whose main title and contents had brief references to fishing and trading in the Persian Gulf region, a short book on the subject of pearls entitled "Al-Manas fi Ahwal al-Ghousva al-Al-Wass" by Sadid al-Saltanah Kababi (1308) was available. Also, there was a collection of documents related to pearl fishing in the Persian Gulf. This four-volume collection of documents from the mid-19th century to the mid-20th century contained statistics and reports that showed the role of pearls in coastal people's livelihoods. Among the official documents and reports of the British agency in the Persian Gulf, which were in the form of several independent collections, the detailed collection of Saldanha and Lorimer was included as well.

3- Materials & Methods

Through historical and analytical methods and based on library studies, this article tried to answer the basic question of what role this commodity played in creating interaction and convergence among the coastal residents of the Persian Gulf according to the mechanism of pearl fishing and trading. The prevailing assumption was that the process of attending fishing grounds and the rules and regulations governing fishing culture played an important role in creating convergence and interaction among coastal residents with regard to the importance of pearl fishing and trading, as well as researchers' emphasis on the existence of rules and traditional customs.

4- Discussion of Results & Conclusions

Obtaining financial benefits for political centers on the northern shores of the Persian Gulf provided an explanation to the importance of this industry and trade. A closer look at the events revealed that the central role of pearl industry in the inhabitants' lives and livelihoods on the southern coasts had not been studied by researchers despite the existence of some references in the sources, which could sufficiently encourage them to perform explanatory research in these areas. The historical nature of coastal dwellers' connection and interactions based on the culture and economy of pearls should be carefully studied as one of the most original and fundamental foundations of the history of the Persian Gulf region.

Pearls had a special place in the local economy of the southern coasts of the Persian Gulf due to their historical importance, so much so that in official reports, they were mentioned as the strength of the scattered settlements on the southern coasts. In the first Qajar era, the basis of interactions between both sides of the Persian Gulf was a continuation of the historical trading traditions in the form of the presence of fishing fleets and residents in pearl fisheries in Iranian ports. In the field of pearl trading, which was considered to be the most important livelihood activity of dwellers on the southern shores of the Persian Gulf, an unwritten and, of course, precise mechanism, which Lorimer considered a Sassanid tradition, made the basis for creating order between thousands of boats and ships. These traditions were seen in the spatial and temporal divisions of fishermen's groups and timing of the presence of large and small ships, merchants, etc., expressing common interests and the necessity of establishing a system of customs on both sides of the northern and southern coasts. This did the right thing even without a direct supervision in the Qajar period, which was the result of the emergence of new European mechanisms that remained strong until the middle of the 14th century AH/20 AD. Despite the weakness and decline of the Qajar ruling system, this continuous presence showed that local traditions were a key factor in preserving the region's historical identity by strengthening the interaction between coastal residents even in the absence of direct supervision of the central government. These traditions reflected an important part of the coastal inhabitants' economic and social lives.

5- Keywords:

Persian Gulf, Iran, pearl industry, fishing grounds, convergence, interaction

6- References:

1. Abrahamian, Yarvand (1998). *Iran between the two revolutions*. Translated by Kazem Firouzmand, Hassan Shamsavari, and Mohsen Modir Shanehchi, Tehran: Publishing Center.
2. Archive of the Ministry of Foreign Affairs Documentation Center. Carton No. 33, Related to the year 1310, document No. 157-156.
3. Afshar Sistani, Iraj (1998). *Kish Island, Pearl of the Persian Gulf*. Helmand Publications,

- Tehran.
4. Effendi Isfahani, Abdullah (1410AH). *Riyadh Al-Ulama and Al-Hayad Al-Fadla*. Research: Sayyid Ahmad Husseini, Qom: Khayyam.
  5. Amin al-Dawla, Mirza Ali Khan (1991). *Political Memoirs*. By Hafez Farmanfarmayian, Tehran, Amir Kabir.
  6. Amin, Sayyid Muhsin (1486 AH). *Shiite lords*. Research of Sayyid Hassan Amin, Beirut: Dar Al-Ta'rif for Publications.
  7. Bahrani, Sayyid Yusuf (No date). *Sayyid Muhammad Sadegh Bahr al-Ulum: Pearl of Bahrain*. Najaf: Al-Haydariya Press.
  8. Pigulaskaya et al. (1975). *History of Iran from ancient times to the end of the eighteenth century*. Translated by Karim Keshavarzi, Tehran: Payam.
  9. Tajlipour, Mehdi (1983). *Persian Gulf Pearl Mollusk Mollusks*. Tehran: Ministry of Culture and Higher Education, Institute of Cultural Studies and Research.
  10. Tehrani, Sheikh Agha Bozorg (1403). *Al-Dari'ah al-Tasanif al-Shi'a, Beirut, Dar al-Azwa*.
  11. Khormuji, Mohammad Ja'far (1362). *The Facts of Nasiri News*. By the efforts of Hussein Khadio Jam. Tehran: Ney Publications.
  12. Kheirandish, Abdolrasoul (2003). "*Persian Gulf in the transition from pearl to oil economy*". Book of History and Geography, October.
  13. Marine, Touraj (2006). *Persian Gulf Trade in Late Antiquity, Society and Economy of the Sassanid Era*. Translated by Hossein Kianrad, Tehran: Sokhan Publication.
  14. Sepehr, Mohammad Taqi Lesan al-Mulkah (1344). *Complete history of Qajar*. Edited by Jahangir Ghaem Maghami, Tehran: Amir Kabir.
  15. Sadid al-Saltanah Kababi, Mohammad Ali (1371). *Northern lands around the Persian Gulf (Maghas al-Layali and Manar al-Layali)*. Edited and annotated by Ahmad Eghtedari, Tehran: Contemporary World.
  16. Simonich, E. He. (1353). *Memoirs of the Minister from the Turkmenchay Treaty to the Herat War (CI)*. Translated by Yahya Arinpour. Tehran: Payam.
  17. Sadr, Sayyid Hassan (1486). *Completion of Amal al-Amal*. Sayyid Ahmad Husseini, Library of Ayatollah Najafi Marashi, Vol.
  18. Tusi, Mohammad Ibn Hassan Khajeh Nasir al-Din (1348). *The abrogation of the patriarchal letter*. With introduction and comments by Modarres Razavi, Tehran: Information.
  19. Zahirnejad, Mina (1372). *Persian Gulf Documents Option*. Vol. 5, Tehran Document Publishing Unit: Office of International Studies.
  20. Ghasemian, Salman (1399). *Persian Gulf sheikhdoms and historical identity*. Qom, Book Publishing Center.
  21. Ghaem Maghami, Jahangir (1341). *Bahrain and Persian Gulf Issues*. Tehran: Tahoori Library.
  22. Karimzadeh Tabrizi, Mohammad Ali (1368). *Unpublished Qajar documents and orders*. London.
  23. Girshman, Roman (1989). *Iran from the beginning to Islam*. Mohammad Moein, Tehran, Scientific and Cultural Center.
  24. Nourbakhsh, Hossein (2002). *Persian Gulf Maritime Culture (Hunting, Sea, Ship)*. Tehran, Amir Kabir.
  25. Howley, Donald (1998). *The Persian Sea and the Reconciliation Territories*. Translated by Hassan Zanganeh, Neighboring Publications, Tehran.
  26. Vosoughi, Mohammad Baqer (2005). *History of the Persian Gulf and neighboring countries*. Tehran: Samat.

فصل‌نامه علمی پژوهش‌های تاریخی (نوع مقاله: پژوهشی)
معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان
سال پنجاه و هفتم، دوره جدید، سال سیزدهم
شماره اول (پیاپی ۴۹)، بهار ۱۴۰۰، صص ۳۹-۵۴
تاریخ وصول: ۱۳۹۹/۱۲/۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۵/۱۲
<http://dx.doi.org/10.22108/jhr.2021.124174.2090>

جایگاه صید و تجارت مروارید در همگرایی ساحل‌نشینان خلیج فارس در عصر قاجار

سلمان قاسمیان *

چکیده

فرهنگ صید و تجارت مروارید، سازوکاری سنتی و باستانی داشته است و نقش مهمی در شناخت مبانی تاریخی مناسبات اجتماعی و اقتصادی ساحل‌نشینان خلیج فارس و هویت تاریخی این منطقه دارد. معیشت ساکنان بنادر و جزایر تاحد چشمگیری به این کالای مهم وابسته بوده است. این وابستگی همراه با اتکای آن بر مهارت و دانش بومی، باعث شده است این کالا در تداوم حیات سنتی و فرهنگ و هویت ساحل‌نشینان، در دوران استعمار، نقش مؤثری ایفا کند.

این مهم، پژوهشگرهای حوزه خلیج فارس را به بررسی ابعاد اجتماعی و اقتصادی و سیاسی مروارید سوق می‌دهد. از جمله زمینه‌های تاریخی مهم، شناخت و بازتعریف نقش مروارید در همگرایی ساحل‌نشینان خلیج فارس در ابعاد محلی و منطقه‌ای است که واکاوی ماهیت آن، باتوجه به وجود برخی پرسش‌ها درباره تعامل‌های تاریخی ساحل‌نشینان شمالی و جنوبی بنادر و جزایر خلیج فارس، اهمیت دارد.

این مقاله با رویکردی تحلیلی و براساس برخی شواهد تاریخی، به دنبال پاسخ به این پرسش اساسی است: باتوجه به سازوکار صید و تجارت مروارید، این کالا در ایجاد تعامل و همگرایی میان ساحل‌نشینان خلیج فارس چه نقشی ایفا می‌کرد؟ فرض غالب بر این است که باتوجه به اهمیت صید و تجارت مروارید و تأکید پژوهشگرها بر وجود ضوابط و عرفی سنتی، فرایند حضور در صیدگاه‌ها و ضوابط و قواعد فرهنگ صید، در ایجاد همگرایی و تعامل میان ساحل‌نشینان وظیفه‌ای مهم داشته است.

واژه‌های کلیدی: دوره قاجار، صنعت مروارید، صیدگاه‌ها، همگرایی و تعامل.

* استادیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی، قزوین، ایران. (نویسنده مسؤول)

مقدمه

منافع مشترک در ایجاد سیستم سنتی و باستانی تعامل توجه کرد.

تحول در نظام بین‌الملل و گسترش سیستم تجاری و امنیتی، به واسطه تأمین امنیت قدرت دریایی انگلیس و حفظ امپراتوری هند، تغییر در مناسبات دیرین و سنت‌های محلی در حوزه خلیج فارس را باعث شد؛ اما صید و تجارت مروارید با توجه به پیچیدگی و ویژگی‌های خاص، کمتر از اوضاع عصر جدید تأثیر پذیرفت و موفق شد تا دهه ۱۹۳۰م/۱۳۱۰ش به حیات خود ادامه دهد. با وجود این، تا نیمه نخست سده ۱۹م/۱۳ق الگوی حاکم بر مناسبات ساحل‌نشینان در زمینه حضور در صیدگاه‌های مروارید در سواحل جنوب شرقی، همان الگوهای سنتی بود. در این میان، سواحل جنوب شرقی خلیج فارس مهم‌ترین صیدگاه‌های صید مروارید در کل حوزه اقیانوس هند، مرکز مهم تجمع و مشارکت دسته جمعی ساحل‌نشینان سراسر بنادر و جزایر خلیج فارس بوده است (قاسمیان، ۱۳۹۹: ۸۶ و ۸۷).

در این میان، با وجود اهمیت تاریخی اصل تعامل و مشارکت در حیات اجتماعی ساحل‌نشینان، بررسی کیفیت و دامنه نفوذ و قدرت حکومت‌های ایرانی و عرب در بنادر و جزایر خلیج فارس، مهم‌ترین موضوع در کانون توجه پژوهشگرهای ایرانی و عرب در عصر حاضر است و به موضوع تعامل و مشارکت هر دو گروه در بستری اجتماعی و اقتصادی کمتر توجه می‌شود. نگاهی گذرا به جغرافیای تاریخی و انسانی و وضعیت آب‌وهوا در سواحل خلیج فارس، گویای تمرکز سکونتگاه‌های بشری در سواحل شمالی، سواحل کنونی ایران، و غلبه عناصر ایرانی در این دریاست؛ اما نباید از اصل نقش مشارکت دسته جمعی در فرایندهای تاریخی مرتبط با حیات اجتماعی و اقتصادی بنادر و جزایر غافل شد. مشارکتی که از

به طور سنتی و تاریخی، اساس ارتباطات ساحل‌نشینان سواحل جنوبی خلیج فارس با سواحل ایران، بر مبنای نزدیکی جغرافیایی و دین مشترک و پیوندهای سیاسی و اجتماعی و منافع مشترک اقتصادی بوده است. در این میان، تعامل‌های تجاری و به‌ویژه مشارکت در زمینه تجارت کالا و صیادی اهمیت بیشتری داشته است. در بستر تعامل در حوزه منافع اقتصادی حاصل از دریا، صید و تجارت مروارید به واسطه نقش‌آفرینی قشرهای مختلف و منافع مالی گسترده، از اهمیت خاصی برخوردار بوده است. همین موضوع این امکان را فراهم می‌کند که بستری باشد برای تحلیلی تاریخی درباره نقش صید و تجارت مروارید در ایجاد نوعی مشارکت دسته جمعی و تعامل تاریخی میان ساحل‌نشینان دو سوی خلیج فارس. تعامل‌هایی که از دوران باستان وجود داشته و به واسطه تقویت پیوندهای دینی میان ایرانیان و اعراب، در سراسر تاریخ دوران اسلامی تقویت شده و تا دوره قاجار ادامه یافته است.

از آنجا که صیدگاه‌های مروارید مهم‌ترین بستر فعالیت اقتصادی ساحل‌نشینان پراکنده سراسر سواحل جنوبی خلیج فارس بوده است و آنها جز مروارید، راه درآمد عمده دیگری نداشتند، صید و تجارت مروارید با اهمیت‌ترین و محوری‌ترین بستر برای نقش‌آفرینی آنها در اقتصاد محلی خلیج فارس بوده است. این حضور در مهم‌ترین صیدگاه‌های مروارید در منطقه، یعنی صیدگاه‌های اطراف بحرین و شرق و غرب شبه جزیره قطر و اطراف جزایر ابوظبی، نمود بیشتری داشته است.

با توجه به نقش مهم ناخدایان و تجار ایرانی در تجارت مروارید و لزوم همگرایی و هماهنگی آنها با همه ساحل‌نشینان دخیل در امر صید، باید به جایگاه

گذشته‌های دور تا سیطره سیستم‌های نوین امنیتی در سده ۱۴ق/۲۰م ادامه یافته است.

از این رو، تحولی که طی دو سده اخیر بروز یافت، به بازشناسی برخی مبانی تاریخی پیوند مناطق بری و بحری هر دو سوی سواحل خلیج فارس ضرورت بخشید و اهمیت آن را نمایان کرد. باتوجه به اهمیت اقتصادی و ارتباطی این منطقه آبراهی و تجاری، در میان کالاهای تجاری در خلیج فارس، مروارید به واسطه جایگاه ویژه‌اش در معیشت ساحل‌نشینان و نقشی که در اقتصاد محلی داشته است، از اهمیت تاریخی برخوردار است.

مروارید در حکم کالایی تولید محل شناخته شده است. مروارید برخلاف دیگر کالاهای مهم ترانزیتی همچون ادویه، اسب، منسوجات، خشکبار و... فقط کالایی ترانزیتی و مربوط به مناطق پس‌کرانه‌ای نبوده است و ساحل‌نشینان در فرایند صید و فرآوری آن سهم بوده‌اند. تفاوت مروارید با دیگر کالای مهم محلی، همچون نمک، در اتکای مروارید بر فنون و پیچیدگی مراحل صید تا تجارت و ملزومات آن است.

آگاهی و تجربه در کنار منابع مالی حاصل از تجارت مروارید، در برابر مداخله‌های خارجی، وزنه تعادلی برای ساحل‌نشینان فراهم کرده است. ضمن اینکه پیوند عمیق مروارید با همه ابعاد حیات اجتماعی مردمان محلی و گستردگی حوزه فعالیت‌های مربوط به آن به گونه‌ای است که از این منظر، حتی نفت نیز با وجود اهمیت اقتصادی فراتر از مروارید، موفق نشده است به اندازه مروارید فرهنگ‌ساز باشد و با حیات مردمان دریا پیوند نزدیکی ایجاد کند.

با این وصف، مهم‌ترین مسئله مطرح در این زمینه، برپیدگی نحوه ارتباط ایرانیان با صید و تجارت مروارید در حوزه خلیج فارس است. درباره صید و

تجارت مروارید، جز دو اثر سدیدالسلطنه کبابی با نام *المغاص اللئالی و منار اللیالی* (کبابی، ۱۳۷۱) و *المناص فی احوال الغوص و الغواص* (کبابی، ۱۳۰۸) و مجموعه چهار جلدی مروارید با نام *مجموعه اسناد مربوط به صید مروارید در خلیج فارس* (Burdett, 1995: 1/12-16)، اثر مستقلی تدوین نشده است. در مجموعه گزارش‌های سالدانها (Saldanha, 1986: 23-28) و لوریمر (Lorimer, 1986: B2, 2214-2250) و دیگر گزارش‌های موجود، درباره فرهنگ صید و تجارت مروارید اطلاعات پراکنده‌ای در دست است.

پژوهشگرهای معاصر نیز در این زمینه، مقاله‌هایی با موضوع‌های توصیف این صنعت ارائه کرده‌اند. فریده مجیدی در مقاله «مروارید و صید سنتی آن در خلیج فارس» (۱۳۸۷) اهمیت صید مروارید در تجارت محلی قرون میانه را با تأکید بر روند شکل‌گیری مروارید در دریا بررسی کرده و توصیفی از فرایند صید از زبان برخی افراد محلی ارائه کرده است. کارتر نیز در مقاله مفصل «بررسی تاریخی و پیش تاریخی اقتصاد مروارید در منطقه خلیج فارس» (Carter, 2005: 139) با تمرکز بر سواحل جنوبی خلیج فارس، یافته‌های باستان‌شناسی و روند روبه‌رشد اهمیت مروارید در نگاه اروپایی‌ها را از سده ۱۷ تا ۲۰م واکاوی کرده است. این اثر به هر حال، نیازمند بررسی انتقادی است.

در برخی دیگر آثار موجود در این زمینه، پژوهشگرها موضوع صید مروارید را از زاویه تعامل و ارتباط عمیق ساحل‌نشینان با این نوع معیشت بررسی نکرده‌اند؛ در عین حال نیز، به اهمیت موضوع لزوم هماهنگی و تعامل برای انتظام امور صید که تأثیری به مراتب بیش از توصیف‌های مرتبط با فرایند صید و تجارت آن دارد، توجه نکرده‌اند. از این رو در ادامه، ضروری است این پرسش اساسی را پاسخ

جمع می‌شدند (Al-Otabi, 1989:11-12).

این اجتماعات فصلی و موسمی، برای برخی ساکنان نجد، فرصت دیگری در راستای فروش محصولاتشان فراهم می‌کرد. محصولات محلی همچون عطریات، به‌ویژه مشک و عنبر، برخی گیاهان دارویی و محصولات دامی قبایل و قهوه از جمله کالاهایی بود که برای عرضه از داخل شبه‌جزیره مسندم (Mosandam Peninsula) به این نواحی می‌آمد؛ همچنین جزایر و سواحل جنوبی خلیج فارس محل حضور غلامان زنگباری بود که در کشتی‌های صیادی در حکم خدمه و جاشو و غواص خدمت می‌کردند. پس از ممنوعیت ورود غلام از دریا، انتقال غلامان آفریقایی از مسیر شبه‌جزیره و عمان به ایران و عثمانی افزایش یافت (Ghasemian, 2014: 285-287). بسیاری از سیاهان آفریقایی، به‌واسطه مسقط و بنادر شرق مسندم، از عرض مسندم عبور می‌کردند و در بازارهای محلی، در حکم نیروی کار، خود را به کشتی‌های صیادی می‌رساندند (Lorimer, 1986: A1/ 69, 164, 418). محصولات کشاورزی برخی واحه‌های مسندم نیز در بازارهای فصل صید مروارید عرضه می‌شد. در سراسر سواحل غرب مسندم، بندر راس‌الخیمه تنها بندر محلی بود که علاوه بر مشارکت در صیدگاه مروارید، در زمینه کشاورزی و دامداری اهمیت داشت. برخی افراد از عشایر شیحوح (Shihoo) و کمزاری‌های (Komazere) راس‌الخیمه که ایرانی بودند، در کشت محصولات باغی و نخلستان سررشته داشتند. ارتباط بنادر کوچک سواحل جنوبی خلیج فارس با بنادر شمالی خلیج فارس بیشتر، تابعی از نیازهای محلی آن بود. در سراسر سواحل غربی مسندم دو نوع کشتی کوچک محلی وجود داشت: یکی بغله (Bagala) که اندازه آن بزرگ‌تر بود و

دهیم: باتوجه به سازوکار صید و تجارت مروارید، این کالا در ایجاد تعامل و همگرایی میان ساحل‌نشینان خلیج فارس چه نقشی ایفا می‌کرد؟ برای روشن شدن این موضوع، ضمن بررسی جایگاه مروارید در اقتصاد محلی، ضروری است فرایند صید و تجارت مروارید با نگاهی مبتنی بر تعامل عناصر مختلف ساحل‌نشینان دو سوی حوزه خلیج فارس بررسی و تحلیل دقیق شود.

بسترهای تعامل ساحل‌نشینان خلیج فارس در دوره قاجار

پیش از بررسی اقتصاد مروارید، باید به این نکته توجه کرد که به علت گستردگی ابعاد و پیچیدگی اقتصاد مبتنی بر مروارید، طیف‌های متعددی از جوامع محلی درگیر آن بودند. در سراسر سواحل جنوبی خلیج فارس، از بنادر کوچک جنوب شرقی تا شمال غربی خلیج فارس که بیشتر، بنادر فصلی محسوب می‌شدند، به علت عمق کم و وجود صخره‌های زیرآبی، کشتیرانی و تجارت به‌ندرت انجام می‌شد؛ همچنان سکونتگاه‌های انسانی اهمیت چندانی نداشت؛ اما این مناطق در جایگاه مهم‌ترین سواحل برای صید مروارید شهرت داشتند و محلی برای تجمع بسیاری از تجار و ساحل‌نشینان سراسر خلیج فارس بودند.

حتی به‌واسطه گستردگی حضور صیادان در صیدگاه‌ها، در مواقعی مهم‌ترین بازارهای خرید و فروش مایحتاج مردمان بدوی درون شبه‌جزیره، از جمله بریمی و لیوا^۱ و احسا و قطیف^۲ در جزایر جنوبی برپا می‌شد. در این میان، آنچه زمان و مکان دقیق برپایی این بازارهای محلی را تعیین می‌کرد، صید و تجارت مروارید بود؛ یعنی زمانی که تجار محلی و خارجی برای خرید محصول مروارید

بنادر محلی سواحل جنوبی، یعنی راس‌الخیمه و قطیف و بحرین، عرضه می‌شد. اسلحه سرد، باروت و گلوله، شمشیر و چاقوی ایرانی، برخی منسوجات و تنباکو از دیگر کالاهایی بود که در نیمه نخست سده ۱۹م/۱۳ق از آنها در حکم کالاهای صادراتی از بنادر ایران به سواحل جنوبی یاد شده است (Lorimer, 1986: B2/2220-2221).

در سراسر سواحل جنوبی خلیج فارس، بنادر قطیف و راس‌الخیمه محل عرضه عمده کالاهای هند و شرق آفریقا بود که به واسطه بنادر مسقط و بوشهر و بندرعباس، به آن مناطق منتقل می‌شد؛ از جمله به ورود فلزها و برنج و منسوجات کتان از بمبئی، خرما مسقط، قهوه یمنی و غلامان زنگباری اشاره شده است (Lorimer, 1986: B2/222).

کشتی‌های محلی که در مسیر بنادر شمالی و جنوبی در رفت‌وآمد بودند، در تأمین آب شرب آبادی‌ها و قبیله‌های محلی نقش حیاتی داشتند. این در حالی است که بسیاری از روستاهای ساحلی عمان متصل یا بنادر کوچک، از جمله دبی و شارجه و ابوظبی، در این مقطع، کالای چندانی برای عرضه یا معاوضه با دیگر کالاهای خریداری شده نداشتند. این روستاهای ساحلی به طور محدود، در عرضه مقادیر اندک سنگ‌های قیمتی، از جمله سنگ کهربا و عنبر، نقش داشتند که از داخل مسندم به دست می‌آمد (Belgrave, 1972: 306).

تجارت در دریا نوع ویژه‌ای از پیش و نگرش را درباره ماهیت روابط انسانی می‌طلبد که در آن هیچ‌گونه امنیت و تعارضات اعتقادی و دیدگاهی معنی ندارد؛ به‌ویژه تجارت در حوزه اقیانوس هند که دربرگیرنده بیشترین تنوع قومی، زبانی، فرهنگی و مذهبی بود؛ با این حال، روند نفوذ وهابیت در این منطقه و تأثیر آن بر دزدی دریایی قواسم در سال‌های

دیگری بتیل (Batteel) که کوچک‌تر بود و به علت عمق اندک آب در سواحل جنوب شرقی خلیج فارس، در ارتباط میان بنادر خلیج فارس نقش بیشتری ایفا می‌کرد. نیاز به بنادر بزرگ برای بارانداز کشتی‌ها که تنها در سواحل بنادر ایران و مسقط امکان پهلوگیری داشتند، از مهم‌ترین عوامل پیوند بنادر جنوبی و شمالی بود (Al-Otabi, 1989:10-11).

از این رو بنادر کوچک سواحل جنوب شرقی خلیج فارس یا عمانات، در امر تجارت به رونق تجارت در سواحل ایران و عمان متکی بودند. این اتکا نوعی پیوند اقتصادی چندسویه را میان بنادر جنوبی و شمالی ایجاد می‌کرد؛ همچنین رقابت میان بنادر مختلف را با رعایت یک‌سری اصول سنتی، ممکن و عملی می‌کرد؛ به این معنی که اهمیت بنادر کوچک یا بنادر اقماری در خلیج فارس، تا حدود بسیاری به اهمیت بنادر بزرگ متکی بود. بنادر محلی برای اجتماع تجار سرشناس دیگر بنادر خلیج فارس نیز بود. راس‌الخیمه همچنین بازاری برای فروش خرماهای ایران و بصره و بحرین و محل عرضه بسیاری از کالاهای ایرانی در مسندم بود (سدیدالسلطنه کبابی، ۱۳۷۱: ۳۹۰).

حضور بسیاری از تجار بندرلنگه در صیدگاه‌های سواحل جنوبی خلیج فارس و ارتباط آنها با دیگر بنادر ایران، در پیشبرد دقیق امر تجارت مروارید، نقش تعیین کننده‌ای داشته است. تجار بندرلنگه، بندرعباس، چارک و قشم بخشی از کالاهای ایرانی را در بازار بسیاری از بنادر کوچک سواحل جنوبی عرضه می‌کردند. نمک از جمله کالاهایی بود که به مقادیر معدود در سواحل عمان متصل استخراج می‌شد و برای انتقال به حوزه اقیانوس هند، به بنادر محور در سواحل ایران منتقل می‌شد (Al-Qasimi, 1986:74-76, 93-96).

فروش و قالی ایرانی، کالاهای تزئینی و دستباف، ابریشم، خشکبار و خرما از جمله کالاهایی بود که در

۱۸۰۳ تا ۱۸۱۹ م / ۱۲۱۷ تا ۱۲۳۴ ق، خود زمینه را برای تغییرات آینده و واگرایی در منطقه فراهم کرد (قاسمیان، ۱۳۹۹: ۳۲ تا ۳۸).

صیدگاه‌های مروارید، بستر تعامل و همگرایی ساحل‌نشینان خلیج فارس

در منطقه خلیج فارس، صیدگاه‌های متعددی وجود داشت که به آنها هیار (حیر) یا رگت نیز می‌گفتند. بنا بر گزارش‌های موجود، صیدگاه‌های نزدیک به ساحل بنادر اصلی در مالکیت برخی والیان منتصب از سوی حکمران فارس و کرمان یا صاحب‌منصبان اعزامی از طرف حکومت مرکزی بود. در مقابل، حضور در صیدگاه‌های نزدیک به سواحل جنوبی خلیج فارس آزادانه صورت می‌گرفت. مهم‌ترین صیدگاه‌های دو سوی سواحل عبارت بودند از: صیدگاه‌های اطراف جزیره کیش، صیدگاه‌های نایبند در بوشهر، جزیره سری، جزیره لاوان، جزیره سیری، جزیره ابوموسی، جزیره هندورابی، اطراف نخیلو تا چيرو و صیدگاه اطراف بندرعباس تا بندر میناب که جزیره هرمز در مرکز آن قرار داشت (تجلی‌پور، ۱۳۶۲: ۸۳ تا ۸۶ و ۱۷۲؛ اقتداری، ۱۳۵۶: ۲۳۱ و ۲۳۲).

در سوی دیگر تنگه هرمز نیز، به سراسر سواحل تا نزدیک بوشهر توجه می‌کردند. در این مناطق، بیشتر صیدگاه‌های مهم در انحصار برخی صاحب‌منصبان قرار می‌گرفت و آنها با توجه به نفوذ و قدرت محلی، در مناطقی به صورت امتیاز انحصاری فعالیت می‌کردند. در بیشتر مواقع، ساحل‌نشینان برای حضور در این سواحل نیز آزاد بودند. از جزیره هرمز به سمت داخل خلیج فارس، صیدگاه‌های مهمی همچون صیدگاه ساحل گرز بندرلنگه، صیدگاه بستانه و شناس، صیدگاه منطقه اشویه، صیدگاه رگت صایغ، صیدگاه دوان، صیدگاه مبالی، صیدگاه مکاحیل،

صیدگاه رأس منصور و صیدگاه‌های اطراف جزیره لارک و قشم وجود داشت.

صیدگاه‌های مناطق جنوبی به علت عمق کمتر و مرغوبیت و حجم بیشتر، در کانون توجه صیادان محلی بود؛ اما به علت آزادی عمل ملوانان، برای دیوانیان ایرانی و دستگاه اجرایی کمتر شناخته شده بود. در این صیدگاه‌ها، حضور همه ملوانان با آزادی کامل صورت می‌گرفت و هیچ‌کس به این سنت و عرف رایج تعرض نمی‌کرد. صیدگاه‌های این مناطق عبارت بودند از: ضدیف، همبار، ام‌خرط، ام‌صلصل، لدس، عیسی و منیع، بوالقریعه و بوالقرعه، عید شرقی و عید غربی، بوم، قضا، حیر مخرم، جنید، عدبی، معراض، ابوخینو، بوغماغیم، ام‌خریص، ام‌کیف، ام‌غظام، لوحاگول، بوبزم، خریص داس، مدوره، خریص خشاش، غلان، معترض، جدیر، ام‌بندق، و تعدادی دیگر که هرکدام از نظر کمی و کیفی اهمیت خاص خود را داشتند (سدیدالسلطنه کبابی، ۱۳۰۸: ۵۲ و ۵۳؛ نوریخس، ۱۳۸۱: ۲۴۸ تا ۲۵۰).

صیدگاه‌های کوچکی نیز وجود داشت که براساس توجه ناخدایان و ملوانان به چند عامل مهم و تعیین‌کننده، حضور در این صیدگاه‌ها اهمیت می‌یافت. یکی از مسائل مهمی که به آن توجه می‌شد، حجم و کیفیت صدف‌های مرواریدساز براساس تجربه فصل پیش و میزان برداشت فصل پیش بود. در آن ملاحظات عوامل و مسائل دیگری همچون خطرهای زیر آب، از جمله صخره‌های نوک‌تیز که لنج‌ها را به مخاطره می‌انداخت و حضور آبزیان مضر، از جمله ستاره دریایی و کوسه، و عوامل دیگر مؤثر بود. غواصی به روش سنتی بسیار پرزحمت بود و با خطرهایی، به‌ویژه برای غیص (یا غوص)، توأم بود. غیص علاوه بر خطر خفگی و برخورد با صخره‌ها و بدنه غارهای زیر آب، پس از مدتی با این مشکل

روبه‌رو می‌شد که زخم‌ها و دمل‌های چرکینی در بدنش آشکار می‌شد (طوسی، ۱۳۴۸: ۸۳ و ۹۷؛ نوربخش، ۱۳۸۱: ۱۵۵ تا ۱۵۷).

حضور در صیدگاه‌های مروارید براساس سنتی تاریخی صورت می‌گرفت. ناوگان‌های صید مروارید در فصول خاص، از بنادر و جزایر خلیج فارس به صیدگاه‌های مروارید عزیمت می‌کردند. آنها سوار بر انواع قایق و کشتی‌های محلی نظیر بغله، بوم، شوعی، زورق، بدین و دیگر قایق‌های بادبانی محلی و با فرماندهی ناخدایان ارشد (Lorimer, 1986: B2/ 2224) که از والی محلی بحرین و بوشهر جواز صید می‌گرفتند، به این مناطق می‌رفتند. در کل، صید مروارید در فصل تابستان صورت می‌گرفت؛ اما در فصل پاییز نیز صید صورت می‌گرفت که چهل روز تداوم داشت و به غوص البارد شهرت داشت (Bowen, 1951: 170; Rentz, 1951: 399).

در اسامی محلی واژه‌هایی همچون غوص رواس، ایدی، حجاری، عدان، عصیری و غیره رایج بود که گاه در برخی حوزه‌های محلی عمان یا سواحل عراق و ایران کاربرد داشت؛ مثل اصطلاح غوص قحه در دبی و غوص عدان در کویت. در غوص مهارتی رواس، غواص بدون ارتباط با کشتی عمل می‌کرد؛ اما در غوص حجاری یا بلد و در غوص ایدی، با بستن سنگی، غواص به ته آب می‌رفت (تجلی‌پور، ۱۳۶۲: ۹۵ و ۱۷۲). در فصل زمستان نیز غواصان خلیج فارس به صورت دسته جمعی در مسقط و دیگر بنادر عمان تجمع می‌کردند؛ سپس به سمت دریای سرخ حرکت می‌کردند که به آن غوص عصیر می‌گفتند. زمانی که موسم غواصی برپایه سنت و عرف رایج در منطقه خلیج فارس به اتمام می‌رسید، به دریای سرخ عزیمت می‌کردند (نوربخش، ۱۳۸۱: ۲۷۲؛ سدیدالسلطنه کبابی، ۱۳۰۸: ۷ و ۶).

لریمر و سدیدالسلطنه به موضوع حضور گسترده و ده‌ها هزار نفری بومیان و تجار هندی تابع انگلیس در صیدگاه‌ها اشاره کرده و نقش کشتی‌های انگلیس را در راستای نظارت بر امنیت کشتی‌ها بیان کرده‌اند (سدیدالسلطنه کبابی، ۱۳۰۸: ۲۸ تا ۳۴؛ Lorimer, 1986: B2/2229-2230). آنها تأکید کرده‌اند که فرهنگ صید براساس معیارهای سنتی و محلی صورت می‌گرفت (سدیدالسلطنه کبابی، ۱۳۰۸: ۳۲).

از نیمه دوم سده ۱۳ ق/ ۱۹ م، به جای کشتی‌های محلی، کشتی‌های انگلیسی امنیت فعالیت‌های تجاری خلیج فارس را برعهده داشتند؛ اما قواعد حاکم بر فرایند صید و تجارت همچنان براساس سنت محلی بود. لریمر با اشاره به اینکه مسئول هر بندر یا شیخ در زمان‌بندی و مدیریت صید نقش داشت، ضوابط حاکم بر صیدگاه‌ها را برپایه سنت باستانی دانسته است (Lorimer, 1986: B2/2232-2233).

در چنین اوضاعی، والی یا شیخ بحرین و مسقط به واسطه موقعیت جغرافیایی، امکانات، قدمت و حضور جامعه سرشناس و باسابقه تجار، به نیابت از حکومت مرکزی ایران، به ایفای این نقش بزرگ قادر بودند (سدیدالسلطنه کبابی، ۱۳۰۸: ۱۸ تا ۲۰؛ ۲۵۶- Lorimer, 1986: IA/ 245).

به واسطه پیچیدگی نقش پررنگ سنت و فرهنگ محلی در این صنعت، کمپانی‌های اروپایی (Floor, 1982: 209-222) در سده ۱۲ و ۱۳ ق/ ۱۸ و ۱۹ م موفق نشدند تجارت این کالا را در انحصار خود درآورند؛ چون علاوه بر پیچیدگی امر صید و غواصی، در حیطة تجارت نیز تخصص ویژه‌ای را می‌طلبید. اندازه مروارید و شکل و کیفیت آن در ارزش‌گذاری مؤثر بود. مرواریدهای ریز به واحد متقال اندازه و ارزش‌گذاری می‌شدند؛ ولی مرواریدهای درشت با غربال ویژه‌ای ارزش‌گذاری

افرادی از قبایل بنی‌یاس، مناصیر، هوامیل، قبیسات، عوامیر و غیره؛ به‌ویژه دو قبیله مزاریع و مناصیر که در امر صیادی، تعداد و تخصص سنتی بیشتری داشتند (Heard-Bey, 1997: 26-28).

از سده ۱۷ تا ۱۹م/۱۱ تا ۱۳ق، بیشتر خریداران مروارید تجار محلی ایرانی و عرب بودند (Niebuhr, 1792: 2/152; Floor, 1984: 139) آغاز مهاجرت قبایل نجد، از جمله عتوبیان و بنی‌یاس، به سواحل جنوبی که با اهمیت یافتن روزافزون صید و تجارت مروارید هم‌زمان بود، زمینه تأسیس و رشد برخی آبادی‌های ساحلی را در قطر، ابوظبی، دبی، شارجه و عجمان فراهم کرد (Lorimer, 1986: IA/787). سکونت در این بنادر محلی در ابتدا فصلی بود و این بنادر مرکز استقرار موقت صیادان مروارید بودند. تمام این آبادی‌های ساحلی نوپدید، اهمیت خود را مدیون افزایش فعالیت صید مروارید بودند (Heard-Bey, 1997: 43-45). از جمله عوامل ایجاد این بنادر محلی، ارائه خدمات به صیادان و مشارکت در صید بود.

در فاصله سال‌های ۱۸۱۸ تا ۱۸۵۰م/۱۲۳۳ تا ۱۲۶۷ق، تعداد افراد دخیل در صید مروارید در سواحل جنوبی بین ۳۰ هزار تا ۱۰۰ هزار نفر در نوسان بود (O'Shea's, 1947: 132; Parsons, 1808: 202). در سال ۱۷۹۰م/۱۲۰۴ق ارزش سالانه صادرات مروارید از سواحل بحرین تا راس‌الخیمه معادل ۵۰۰ هزار روپیه (معادل ۳۰ هزار تومان) و در سال ۱۸۰۰م/۱۲۱۴ق ارزش کل صادرات مروارید در سراسر خلیج فارس ۱ میلیون روپیه (معادل ۶۰ هزار تومان) ذکر شده است. در سال ۱۸۲۹م/۱۲۴۴ق، ارزش صید مروارید بحرین ۲۰۰ هزار تا ۲۴۰ هزار روپیه و در کل خلیج فارس حدود ۵ میلیون روپیه بود (Wilson, 1833: 284; Bowen, 1951: 162-163) تا پیش از سال ۱۳۳۹ق/۱۹۱۹م، ۸۰ درصد صادرات

می‌شدند که برای اندازه‌گیری، سوراخ‌هایی با قطرهای متفاوت داشت و به «طوافی» مشهور بود. در ارزش‌گذاری، علاوه بر درشتی مروارید، عوامل دیگری همچون گردی، روشنی، شفافیت، صافی سطح بیرونی و نداشتن لکه‌های سطحی مؤثر بود (افشارسیستانی، ۱۳۷۷: ۱۰۳).

حجم و کیفیت حضور ناوگان‌ها در صیدگاه‌های مروارید

در فصل صید، تعدادی از جزایر جنوبی خلیج فارس، جزایر کنونی شیخ‌نشین ابوظبی، محل اجتماع جمعیت‌هایی از کارگرها و ناخداها و طواش‌ها یا دلال‌هایی از سراسر بنادر خلیج فارس بود (سدیدالسلطنه کبابی، ۱۳۰۸: ۹ تا ۱۵ و ۱۶ و ۲۲ تا ۲۴) از آنجا که فصل صید موقت و کوتاه بود، با استفاده از برگ نخل یا خاک و سنگ، خانه‌های موقتی برای اسکان تأسیس می‌شد. این مراکز در مناطقی تشکیل می‌شد که چاه‌های آب شیرین داشت؛ به‌ویژه جزایر غیرمسکونی دلم، ابوظبی و غیره. بر مبنای این سیستم اجتماعی، برخی قبایل که گاه با نام عرب‌های هوله شناخته شده‌اند تا سواحل شمال خلیج فارس رفت‌وآمد می‌کردند (Lorimer, 1986: IA/ 786-788) و در امور اداری، به والیان محلی سواحل شمالی وابسته بودند (قاسمیان، ۱۳۹۹: ۸۴ تا ۸۷).

برخی عشایر بدوی بریمی و لیوا و به‌طور ویژه بنی‌یاس، اعقاب خاندان‌های حاکم بر ابوظبی و دبی، در خدمات‌رسانی به کشتی‌های ایرانی نقش داشتند (Heard-Bey, 1997: 26). برخی قبایل محلی سرزمین امارات قایق‌های صیادی نیز داشتند و با این قایق‌ها به کشتی‌های ایرانی و بحرینی حاضر در سواحل خدمات‌رسانی می‌کردند و در مقابل، خشکبار و منسوجات و خرما و نان دریافت می‌کردند؛ از جمله

درآمد حاصل از صید مروارید به ساکنان آبادی‌های پراکنده سواحل جنوبی تعلق می‌گرفت. تجارت در سواحل عمانات برای همه ناخداهای خلیج فارس آزاد بود و شیوخ محلی حق دریافت مالیات و عوارض نداشتند؛ هرچند امر صید در بنادر مهم از جمله بندرعباس، بندرلنگه، بوشهر و خارک مشمول دریافت عوارض و مالیات می‌شد (Lorimer, 1986: B2/ 2240؛ سدیدالسلطنه کبابی، ۱۳۰۸: ۷ تا ۷).

در سده ۱۳ق/۱۹م، اهمیت تجارت مروارید و حضور صیادان مروارید از بنادر متعدد در سواحل غرب عمانات، به واسطه ارتباط آن با بنادر اصلی ایران از جمله بوشهر، بحرین، بندرلنگه و بندرعباسی بود. چنانکه سدیدالسلطنه اشاره می‌کند در برخی بنادر، همچون سواحل بندرلنگه و جزیره خارک، تنها با دریافت حق صید و کسب اجازه، صید ممکن بود؛ اما در سراسر آب‌های خلیج فارس و حتی در اطراف بحرین، صید آزاد بود. تجربه برخی دیوانیان در ایجاد انحصار در صید اطراف بحرین، بر پرداخت حقوق سالانه به دربار ایران اثرگذار بوده است (سدیدالسلطنه کبابی، ۱۳۰۸: ۵۴ و ۵۵).

به این ترتیب، آمار موجود در سفرنامه‌های خارجی سده ۱۰ تا ۱۳ق/۱۶ تا ۱۹م، بر تجمع تمامی کشتی‌های محدوده خلیج فارس در سواحل جنوبی و ناممکن بودن تفکیک میان کشتی‌های هر بندر تأکید می‌کرده است (Niebuhr, 1792: 2/151-152; Floor, 1984: 138-140). این به واسطه ناتوانی افراد خارجی در تشخیص هویت کشتی‌ها نبود و امری طبیعی محسوب می‌شد؛ چون ناخداهای کشتی‌ها در همه بنادر خلیج فارس با آزادی کامل در رفت و آمد بودند و بنادر و جزایر، هویتی مستقل از یکدیگر نداشتند و این اساس فرهنگ اقتصاد سنتی در دریاست (سدیدالسلطنه کبابی، ۱۳۰۸: ۳۲).

در سراسر مناطق مستعد، صید مروارید بدون

مروارید در خلیج فارس بود و پوسته صدف مرواریدساز، با ارزش حدود ۱,۵ میلیون روپیه (۹۰ هزار تومان)، در خلیج فارس صید می‌شد.

در سده ۱۳ق/۱۹م، سالیانه بین ۲ هزار تا ۴ هزار کشتی درگیر صید مروارید بودند (Hughes, 1985: 566). در سواحل جنوب شرقی خلیج فارس، امارات متحده کنونی، همه‌ساله حدود ۴۰۰ کشتی بزرگ و کوچک در امر صید مروارید مشارکت می‌کردند و به علت نقش مهم تجار ایرانی، خرید و فروش مروارید به پول رایج ایران صورت می‌گرفت (سدیدالسلطنه کبابی، ۱۳۰۸: ۳۲).

در ساحل بحرین نیز وضعیت به همین شکل بود. در سال ۱۲۳۵ق/۱۸۲۰م، ناخدایان ایرانی و عرب در بحرین به تنهایی ۲ هزار و ۴۳۰ کشتی و قایق صید مروارید در اختیار داشتند و حوزه فعالیت آنها از تنگه هرمز تا سواحل کویت بود (Bowen, 1951: 162-163). در گزارش‌های کاپیتان تیلور (Captain Robert Taylor)، کاپیتان بروس (Captain Brose)، وایتلاک (Whitelock, 1836: 44)، مایلز (Miles, 1966: 2/415) و دیگران همواره تعداد کشتی‌های درگیر در تجارت مروارید، ۱۵۰۰ تا ۳۰۰۰ عدد با ۳۰ هزار تا ۱۰۰ هزار ملوان ذکر شده است. این برآوردها تقریبی است؛ اما همگی بر این نکته تأکید می‌کنند که حضور همه ساحل‌نشینان در سواحل جنوبی خلیج فارس، در جایگاه کانون اصلی صید مروارید، آزادانه و بدون هیچ‌گونه مداخله‌ای از سوی عوامل محلی بوده است.

در کشتی‌های بزرگ به طور متوسط یک ناخدا و حدود سی ملوان و خدمه بود و به طور معمول، یک ناخدا و بین ده تا بیست نفر خدمه و دستیار در هر کشتی حضور داشتند. در عین حال، بخش مهمی از کشتی‌های حاضر در سواحل جنوبی را کشتی‌های تجار بنادر ایران تشکیل می‌دادند. بخش اندکی از

هرچند قدرت و اعمال نفوذ برخی والیان ایرانی مناطق پس کرانه‌ای در شیراز و خوزستان تا کرمان، باعث برخی انحصارگرایی‌ها در تعدادی از بنادر ساحل شمالی می‌شد. این امر با اعلام مالکیت انحصاری مقطعی از سوی برخی والیان همراه بود که البته با هدف کسب درآمد انحصاری و تأمین مالیات سالانه مشخص شده صورت می‌گرفت.

نحوه انتظام صیدگاه‌های مروارید در دوره قاجار

موضوع انتظام امور در تجارتي که دامنه و گستردگی وسیعی داشت، از اهمیت خاصی برخوردار بود. دامنه این تجارت به صورتی بود که در نیمه دوم سده ۱۳ق/۱۹م، بخش مهمی از آن به هند، ایران، عثمانی و اروپا منتقل می‌شد (Pelly, 1868: 33) و تجار ایرانی و تاحدودی بانیان هندی در بوشهر، بندرعباس، بصره، مسقط، شیراز، بغداد، اصفهان، کرمان، بمبئی و کلکته کالاها را به اروپا ارسال می‌کردند (Lorimer, 1986: B2/2236; Whitlock, 1836: 45)

با تقویت الگوی امنیتی نوین، انحصار صید و تجارت براساس فرهنگ تعامل‌گرایی ساحل‌نشینان به تدریج کمرنگ شد و صید و تجارت مروارید در انحصار اتباع انگلیس و هندی‌ها قرار گرفت (سدیدالسلطنه کبابی، ۱۳۰۸: ۹)؛ اما همچنان موضوع انتظام بازارهای سنتی اهمیت خود را حفظ کرد (Saldanha, 1986: 1/408; David, 1998: 140) خیراندیش، ۱۳۸۲: ۲۲).

گزارش‌های موجود در ابتدای سده ۱۳ق/۱۹م نشان می‌دهد تجار محلی همچنان براساس سنت‌های قدیمی، با ایجاد سیستمی ویژه از مبادلات تجاری، انحصار این تجارت را در دست داشتند (Whitlock, 1836: 45). نظارت غیرمستقیم در حکم ناظری غایب که با وساطت تجار و ناخدایان سرشناس صورت

هیچ‌گونه مانعی صورت می‌گرفت. ساکنان آبادی‌های پراکنده در سواحل جنوبی خلیج فارس، امکان تشکیل ناوگان‌های صیادی و انتظام صیدگاه‌ها را نداشتند و همچنین سنت‌های صید به شیوخ محلی آنها اجازه دخالت مستقیم در امر صید را نمی‌داد؛ البته این به معنی ناتوانی مطلق شیوخ در تسلط و اعمال قدرت محلی بر این صیدگاه‌ها نیست. در واقع، شیوخ براساس تجربه و نیازهای محلی خود دریافته بودند فرهنگ دریا و اقتصاد دریایی در خلیج فارس امری انحصاری و گروهی نیست و با پذیرش اصل مشارکت جمعی، موفق می‌شوند فعالیت‌های روزمره خود را پیش ببرند. شیوخ به درستی درک می‌کردند بدون پذیرش اصل مشارکت و همراهی، شاید بتوان در صیدگاه‌های مروارید نوعی انحصار ایجاد کرد؛ اما باتوجه به پیوندهای عمیق و همه‌جانبه هر بندر در تأمین نیازهای نخستین و مایحتاج خود که بخش مهمی از آن را به بنادر محور یا کانون‌های اصلی تجارت در خلیج فارس وابسته بودند، این انحصار محقق نمی‌شود.

وضعیت خاص جغرافیایی و آب‌وهوایی، هرگونه انحصارگرایی و ادعای تملیک صیدگاه‌ها و حتی جزایر و آبادی‌های پراکنده و سکونتگاه‌های موقت را مانع می‌شد. سیستم قبیله‌ای و کوچ‌نشینی همچنان در بخش مهمی از جزایر و سواحل جنوبی حکمفرما بود. شیوخ قواسم، بنی‌یاس (بوفلاسه و بوفلاح)، بنی‌نعیم، بنی‌کتب، آل‌قیسات، هوامیل، مناصیر و غیره نیز به این نکته واقف بودند که ادامه حیات و معیشت در سواحل، به تبعیت آنها از سنت و تجربه‌های اصیل حاکم بر دریا و بنادر محوری و اصلی خلیج فارس وابسته است. این مسئله نوعی مشارکت همراه با رقابت غیرخصمانه والیان و شیوخ را در راستای پیشبرد امور باعث می‌شد (Whitlock, 1836: 32-54).

می‌گرفت، برای جوامع محلی نیز نوعی ضرورت بود. این امر تا نیمه سده ۱۴ق/۲۰م و استقرار حکومت‌های نوین براساس سیستم شیوخ، همچنان احساس می‌شد. قراردادهای صلح عمومی شیوخ و انگلیس گویای تداوم ضرورت تضمین امنیت و آزادی عمل در این صیدگاه‌ها بود و براساس دیدگاه لوریمر، تداوم همان سنت باستانی تلقی می‌شد (Lorimer, 1986: B2/ 2232-2233).

حضور غیرمستقیم حکومت ایران در سراسر حوزه خلیج فارس در وجود سازوکارهای محلی با نام‌های امام مسقط، نایب، والی، امیر، شیخ و نمونه‌های متعدد دیگر، نوعی آزادی عمل حکمرانان جزایر و بنادر را یادآوری می‌کرد که در نظارت غیرمستقیم حکومت مرکزی بودند (ظهیرنژاد، ۱۳۷۵: ۳۹۳ تا ۳۹۷؛ Ashraf, 1970: 124-135).

مدیریت صید مروارید به صورت سنت شفاهی و تجربی، بیان‌کننده بخشی از جنبه‌های هویت سنتی این منطقه است؛ اما برپایه دو نوع تمرکز دیوانی و اعطای اختیارات محلی و براساس فرهنگ محلی و نظام اجتماعی و اقتصادی هر منطقه اداره می‌شد (پیگولاسکایا، ۱۳۵۴: ۵۰۷ و ۵۰۸؛ آبراهامیان، ۱۳۷۷: ۲۷؛ امین‌الدوله، ۱۳۷۰: ۱۰ تا ۱۲). ایجاد نظم و ترتیب صید در صیدگاه‌های مروارید، مستلزم تأمین امنیت کشتی‌ها و جلوگیری از منازعه میان صیادان و همچنین بررسی درخواست و شکایت‌های آنها بوده است. به علاوه، نگاهی به اهمیت این صیدگاه‌ها خود لزوم برقراری سیستم انتظامی منسجمی را نمایان می‌کند (Lorimer, 1986: B2/2223,2240) که به صورت سنتی از دوران باستان تا سده ۱۳ق وجود داشته است (Steensgaard, 1973: 196; Milburn, 1813: 1/130; Floor, 1984: 139; Floor, 1982: 210-212).

تفاوت دوران حضور انگلیس و دوران استقرار نماینده‌های ایران، در ورود عناصر نظامی انگلیسی

است؛ چون امنیت مبتنی بر سیستم نظامی را انگلیسی‌ها برقرار کردند و سازوکار نوین نظامی و انتظامی در ایران (خورموجی، ۱۳۶۲: ۱۰۶) نیز موفق شد بر شبکه سنتی تجارت دریایی نفوذ کند (Hughes, 1985: 71). وابستگی شیوخ و مردمان محلی به صیدگاه‌ها، به علت شوره‌زاری خاک سواحل جنوبی و وابستگی تام معیشت آنها به صیدگاه‌ها، خود توجیهی برای اعتبار قراردادهای صلح امنیتی انگلیس و شیوخ سواحل جنوبی از جنبه‌های سیاسی و امنیتی بود. اینکه در تمام قراردادهای نماینده سیاسی انگلیس و شیوخ بر اصل امنیت دریایی تأکید شده است، گواه بهره‌برداری انگلیس از سنت‌های محلی، در راستای تحکیم نفوذ خود در سواحل جنوبی خلیج فارس است (مجموعه اسناد وزارت امور خارجه، ک. ۱۲: پ ۲۹/س ۳). در واقع، آنچه به امپراتوری غیررسمی انگلیس در خلیج فارس (Onley, 2005: 34-36, 41-43) یا خاورمیانه (Sluglett, 1999: 422) تعبیر شده است، مدیون همان شبکه مبتنی بر سنت‌های تاریخی بود.

به این ترتیب، امنیت صیدگاه‌های مروارید در دهه‌های نخست سده ۱۳ق/۱۹م براساس سنتی دیوانی، برعهده والیان بنادر جنوبی بود و با هماهنگی میان تجار و والیان و شیوخ محلی صورت می‌گرفت (Lorimer, 1986: B2/2243-2243). ظرفیت و حساسیت امور تجارت بنادر و جزایر باعث شده بود از دوره باستان، اعطای حکومت این مناطق به افراد محلی خواسته ساحل‌نشینان باشد (وثوقی، ۱۳۸۴: ۴۱ تا ۴۵). در این دوره، از اعطای حکم حکومتی بحرین، در جایگاه مرکز اصلی مدیریت صیدگاه‌های مروارید و افزایش مالیات آن توسط شیخ بحرین چندبار سخن رفته است (اسناد وزارت امور خارجه، ۱۳۱۰: سند ش ۱۵۶ و ۱۵۷). حتی بر سر این امتیاز، میان

و قرض و بدهی‌ها را پس می‌دادند (Lorimer, 1986: B/ 2/ 2232). در این اوضاع، هماهنگی و همکاری همه قشرها در عالی‌ترین سطوح ضروری بود و تعامل میان کارگزاران بنادر و جزایر، یعنی حوزه قوانین و مدیریت، تا فعالان در بخش صید، یعنی تجار و ناخدایان تا خدمه را طلب می‌کرد (سدیدالسلطنه کبابی، ۱۳۰۸: ۱۲ تا ۱۴).

به نوشته لریمر «در کل روند و روش صید در هر دو سوی سواحل یکسان» و «طبق یک سنت باستانی بود» (Lorimer, 1986: B2/ 2234, 2235). علاوه بر گروهی که وظیفه تأمین امنیت صدها کشتی صیادی را برعهده داشتند، سیستمی قضایی با نام دادگاه غواصان، بر شکایت‌ها رسیدگی می‌کرد. از آنجا که صیادی در موقع غوص خطرناک و عواقب بسیاری همراه داشت، در دادگاه‌ها اختلافات و حوزه مناسبات صیادی و در مواقعی، اتفاقات و حوادث ناشی از خفگی و مرگ و قطع عضو و بیماری‌های متعدد گوارشی و پوستی بررسی می‌شد (نوربخش، ۱۳۸۱: ۲۳۱ تا ۲۳۴). تماس با حیوانات دریایی مثل رمای که تیغه‌های سمی خود را در بدن غواص فرو می‌کرد، کوسه‌ماهی اختپاس، جرجوریا کرکور و جانورانی نظیر لویثی و دجاجه و مدوز یا عروس دریایی، خطرهایی را برای غواصان به همراه داشت (طوسی، ۱۳۴۸: ۹۵ و ۹۶). تماس با این حیوانات مشکلاتی همچون اختلال حواس و ضعف حافظه و مشکلات مغزی و جنون و نیز تارشدن چشم، ضخم گوش و معده، فشار قلب، تنگی نفس و ورود هوا یا اکسیژن در رگ‌ها را باعث می‌شد (تجلی‌پور، ۱۳۶۲: ۹۳ و ۱۰۶).

تعداد چشمگر مرگ‌ومیر در بین غواصان، متوسط عمر آنها را بسیار کاهش می‌داد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۷۶:

برخی حکام محلی رقابت وجود داشت (کریم‌زاده تبریزی، ۱۳۶۸: ۱۶۱؛ قائم‌مقامی، ۱۳۴۱: ۱۳۶).

نایبان یا والیان محلی در بوشهر و بحرین و بندرلنگه بر صیدگاه‌های مروارید نظارت می‌کردند (دریایی، ۱۳۸۵: ۱۲۳ و ۱۲۴؛ کریم‌زاده تبریزی، ۱۳۶۸: ۱۶۱ و ۱۶۲). باوجود تمام تلاش‌های انجام‌شده از سوی حکومت هند انگلیس، تمامی ساکنان سواحل و جزایر، از جمله سواحل میانی جاسک تا بوشهر، در سراسر سده ۱۳ ق/ ۱۹ م براساس همان تجربه و عرف محلی در کار صید فعال بودند (سدیدالسلطنه کبابی، ۱۳۰۸: ۱۹ تا ۱۷). در حالی که درآمد اصلی در دست تجار بود و بومیان این‌گونه به طواش‌ها وابسته بودند، طواش‌ها واسطه میان تجار و ناخدایان بودند. آنها با حضور در صیدگاه‌های مروارید، محصول را از ناخدا می‌خریدند و به بازار عمده‌فروش مروارید در عرشه کشتی‌ها یا در بازارهای محلی بحرین، بندرلنگه، بصره و بوشهر منتقل می‌کردند (سدیدالسلطنه کبابی، ۱۳۰۸: ۹ تا ۱۵ و ۱۶ و ۲۲ تا ۲۴).

در اصل، مروارید موجود در بازار را سه گروه می‌فروختند: ناخداها و طواش‌ها و تجار. در موقع غیر از مقطع غوص یا صید، تنها تجار و در مواقع معدود، طواش‌ها مروارید داشتند (سدیدالسلطنه کبابی، ۱۳۰۸: ۹ و ۳۷ تا ۴۲؛ Carter, 2005: 147- 148). صنعت صید و تجارت مروارید تا حدودی به سرمایه‌هایی وابسته بود که به صورت قرض یا وام یا قراردادهای مشارکتی حاصل می‌شد و خود به نوعی سازوکار به‌ظاهر ساده، اما پیچیده و هماهنگی چندجانبه نیازمند بود.

قایق و تجهیزات لازم در کار صید براساس مشارکت تهیه می‌شد و ملوانان با همین سرمایه مشترک، خود را برای فصل آینده صید آماده می‌کردند. پس از اتمام فصل صید، غواصان و خدمه کشتی سهم خود را از ناخداها یا واسطه‌ها می‌گرفتند

مروارید، در راستای تقویت تعامل اجتماعی و اقتصادی، از دوره باستان تا نیمه سده بیستم میلادی تداوم داشته است. تحول در نظام بین‌الملل و توسعه سیستم تجاری و امنیتی جدید، بر مبنای قدرت دریایی انگلیس، در مناسبات دیرین تغییری تدریجی ایجاد کرد؛ اما تعاملات ساحل‌نشینان، با وجود تحولات منتهی به حاکمیت الگوهای جدید اروپایی، در دوره قاجار نیز تداوم یافت.

نتیجه

در این متن، پیوند و تعامل تاریخی میان سواحل شمالی و جنوبی خلیج فارس، براساس صید و تجارت مروارید، در حکم صنعت مهم اقتصادی در حوزه مهم جغرافیایی و اقتصادی برای ایران، بیان شد؛ همچنین بر این نکته تأکید شد که با توجه به موقعیت و فرهنگ خاص معیشت در دریا، اصل همگرایی میان ساحل‌نشینان در قالب پذیرش شبکه‌ای از روابط اقتصادی و اجتماعی در کرانه‌ها و پس‌کرانه‌ها و در بُعدی گسترده‌تر، پیوند شبکه‌ای دریانشینان و ساکنان خشکی تبیین پذیر است. بر این اساس، به علت اهمیت صنعت مروارید در معیشت ساحل‌نشینان که بنابر گزارش‌های سده ۱۳/۱۹م، درصد مهمی از ساحل‌نشینان در آن نقش داشتند، اهمیت این صنعت و تجارت در کسب منافع مالی برای مراکز سیاسی سواحل شمالی خلیج فارس تشریح می‌شود.

با نگاهی دقیق‌تر به وقایع، پی می‌بریم با وجود برخی اشاره‌های منابع، پژوهشگرها تاکنون نقش محوری صنعت مروارید را در حیات و معیشت ساحل‌نشینان سواحل جنوبی به صورت دقیق بررسی نکرده‌اند؛ پس جا دارد در این زمینه‌ها پژوهش‌هایی راهگشا و تبیین‌کننده انجام شود و ماهیت تاریخی پیوند و تعامل ساحل‌نشینان براساس فرهنگ و اقتصاد

۱۴۷/۱ تا ۱۴۹). این خطرها به هر حال، ایجاد سازوکاری مشترک و هماهنگ را طلب می‌کرد. در چنین وضعیتی، در هر حوزه جغرافیایی، رسیدگی به اختلافات مطرح‌شده به سازوکاری یکپارچه و پذیرفته شده از طرف همه ناوگان‌ها و ناخدا و خدمه، نیازمند بود (Wilson, 1927: 255). وجود این خطرها، ضرورت سازوکاری بی‌نقص و ارائه الگوی تعامل میان صاحبان کشتی‌ها و غواصان را نشان می‌داد که به مرور زمان و طی چندین قرن تجربه، تقویت شده بود (Rentz, 1951: 397-402; Simpson, 2003: 63-71).

توجه به جایگاه ویژه علمای شیعه و اهل سنت در امر قضاوت محاکم بحرین و قطیف (بحرانی، بی‌تا: ۶۳ تا ۶۷؛ امین، ۱۰: ۲۴۹) یا ریاست دیوان حسبه (افندی، ۱۴۰۱: ۲۹۸/۵ تا ۳۰۰: تهران، ۱۴۰۳: ۳۵۶/۱۵) و ارتباط نزدیک آنها با امر صید (صدر، ۱۴۰۶: ۳۵۶/۱۵؛ افندی، ۱۴۰۱: ۲۹۸/۵ تا ۳۰۰: تهران، ۱۴۰۳: ۳۵۶/۱۵)، اهمیت جایگاه سیستم قضایی و نظارتی را در این حوزه نشان می‌دهد (قاسمیان، ۱۳۹۹: ۸۶ و ۸۷).

به هر حال، صنعت مروارید به علت پیچیدگی، به سیستم مدیریتی نیازمند بود که به تعبیری در سیاست حکومت‌های ایران از عصر باستان تا دوره قاجار ریشه داشت (دریایی، ۱۳۸۵: ۱۲۷ تا ۱۲۹) و این موضوع، ارتباط غیرمستقیم شبکه تعاملات مرتبط با مروارید را با نظام‌های سیاسی نشان می‌دهد. تصور رایج این است که در عصر قاجار به واسطه مسائل متعدد داخلی و جهانی، میان ساحل‌نشینان خلیج فارس تعامل وجود نداشته است؛ اما بررسی فرهنگ حاکم بر صنعت مروارید نشان می‌دهد همه عناصر محلی در صید و تجارت مروارید نقش داشته‌اند و این امر در زیر مجموعه سیستم سنتی روابط اجتماعی جوامع محلی صورت می‌گرفته است.

ارتباط دوسویه و هماهنگ میان صیادان و تجار

مروارید، در حکم یکی از اصیل‌ترین و بنیادی‌ترین مبنای تاریخ منطقه خلیج فارس، بررسی دقیق شود.

مروارید به واسطه اهمیت تاریخی، در اقتصاد محلی ساحل‌نشینان جنوبی خلیج فارس جایگاه ویژه‌ای داشته است؛ تا جایی که در گزارش‌های رسمی، از مروارید در حکم قوت لایموت آبادی‌های پراکنده سواحل جنوبی یاد شده است. در عصر نخست قاجار، اساس تعاملات میان دو سوی سواحل به‌نوعی تداوم سنت‌های تاریخی تجارت، به شکل حضور ناوگان‌های صیادی و ساکنان بنادر ایران در صیدگاه‌های مروارید، بود. در این صیدگاه‌های مروارید که مهم‌ترین راه معیشت آبادی‌های سواحل جنوبی خلیج فارس تلقی می‌شد، از دوران باستان سازوکاری نانوشته و البته دقیق، زمینه‌ساز ایجاد نوعی نظم و انضباط بین هزاران قایق و کشتی حاضر بوده است. سازوکاری که لوریمر آن را سنتی ساسانی می‌داند.

این سنت‌ها که در تقسیم مکانی و زمانی دسته‌های صیادان و زمان‌بندی حضور کشتی‌های بزرگ و کوچک، طواش‌ها و تاجار و غیره دیده می‌شد، گویای احساس مشترک و درک منافع مشترک و ضرورت‌بخشی برقراری سیستم و عرفی از سوی هر دو گروه از ساحل‌نشینان سواحل شمالی و جنوبی بوده است. امری که حتی بدون حضور و نظارت مستقیم در دوره قاجار که از ظهور سازوکارهای نوین اروپایی ناشی بود، به‌درستی عمل کرد و تا نیمه سده ۱۴م/۲۰ به قوت خود باقی بود.

این حضور مستمر با وجود ضعف و زوال دستگاه حاکم قاجار، از این نشان دارد که در وضعیت ضعف و زوال حکومت مرکزی با نبود نظارت مستقیم، سنت‌های محلی در راستای تقویت تعامل میان ساحل‌نشینان عمل کرده است و در حفظ هویت تاریخی این منطقه، عامل محوری بوده است.

پی‌نوشت

۱. بریمی و لیوا دو منطقه مهم در بخش جنوب شرقی خلیج فارس و در قلمرو کنونی شیخ‌نشین ابوظبی است. این دو منطقه خواستگاه عشیره بنی‌یاس و دو شاخه مهم آن یعنی خاندان آل‌نهیان، حاکم بر ابوظبی، و آل‌مکتوم، حاکم بر دبئی، محسوب می‌شود (قاسمیان، ۱۳۹۹: ۶۵ تا ۶۷).

۲. دو بندر و شهر مهم شیعه‌نشین در استان الشرقی عربستان که تا پیش از استقرار آل‌سعود، مراکز اصلی جمعیتی در سراسر سواحل جنوبی خلیج فارس بودند (قاسمیان، ۱۳۹۹: ۵۵ و ۵۶).

کتابنامه

الف. کتاب

۱. آبراهامیان، یرواند، (۱۳۷۷)، *ایران بین دو انقلاب*، ترجمه کاظم فیروزمند و حسن شمس‌آوری و محسن مدیر شانه‌چی، تهران: مرکز.

۲. آرشیو مرکز اسناد وزارت امور خارجه، مربوط به سال ۱۳۱۰ش، کارتن شماره ۳۳، سند شماره ۱۵۶ و ۱۵۷.

۳. افشار سیستانی، ایراج، (۱۳۷۷)، *جزیره کیش، مروارید خلیج فارس*، تهران: هیرمند.

۴. افندی اصفهانی، عبداللّه، (۱۴۰۱ق)، *ریاض‌العلماء و حیاض‌الفضلاء*، تحقیق سیداحمد حسینی، قم: خیّام.

۵. امین‌الدوله، میرزاعلی‌خان، (۱۳۷۰)، *خاطرات سیاسی*، به کوشش حافظ فرمانفرمایان، تهران: امیرکبیر.

۶. امین، سیدمحسن، (۱۴۰۶ق)، *أعیان‌الشیعه*، تحقیق سیدحسن امین، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.

۷. بحرانی، سیدیوسف، (بی‌تا)، *سیدمحمد صادق بحرالعلوم، لؤلؤة البحرین*، نجف: مطبعة الحیدریه.

- خلیج فارس (صید، دریا، کشتی)، تهران: امیرکبیر.
۲۱. وثوقی، محمدباقر، (۱۳۸۴)، *تاریخ خلیج فارس و ممالک همجوار*، تهران: سمت.
- ب. مقاله**
۲۲. خیراندیش، عبدالرسول، (۱۳۸۲)، «خلیج فارس در گذر از اقتصاد مروارید به نفت»، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا. ش ۷۲، ص ۲۲ تا ۲۴.
- ج. منابع لاتین**
23. Al-Otabi, (1989), the Qawasim and British control of the Arabian Gulf, Thesis presented for the degree of Doctor of Philosophy University of Salford International Studies Unit.
24. Ashraf, A, (1970), "Historical Obstacles to the Development of a Bourgeoisie in Iran", *Studies in the Economic History of the Middle East*, ed. by M. A. Cook.
25. Belgrave, S C D, (۱۹۷۲). *The Pirate Coast*, London, G. Bell co.
26. Bowen, R. (1951), the Pearl Fisheries of the Persian Gulf. *The Middle East Journal* 5: 161-180.
27. Burdett A., 1995, Records of the Persian Gulf Pearl Fisheries 1857-1962, 4 Vole, Cambridge university press.
28. Carter. R, (2005), The History and prehistory of Pearling in the Persian Gulf, University of Oxford. *Tribulus: Bulletin of the Emirates Natural History Group*.
29. Floor, W, (1982), *Pearl Fishing in the Persian Gulf in 1757*. *Persica X*: 209-222.
30. Floor, W, (1984), the *Bahrain Project of 1754*. *Persia XI*: 129-148..
31. Ghasemian, Salman & Pirmoradian Mustafa & Seyed Asqar Mahmoudabadi, (2014), "Muscat, Zanzibar and Persian Gulf Commercial & Social Relations in Nineteenth Century," *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, vol. 4(11), pp.282-290,
32. Heard-Bye, F. (1997), *The Tribal Society of the UAE and its traditional economy*. In *Perspectives on the United Arab Emirates*, London: Trident Press
33. Hughes T, R., (1985), *Arabian Gulf Intelligence*. Cambridge and New York: Oleander Press.
34. Lorimar, J G. (1986), *Gazetteer of the Persian Gulf , Oman and central Arabia*
۸. پیگولاسکایا و دیگران، (۱۳۵۴)، *تاریخ ایران از دوره باستان تا پایان سده هجدهم میلادی*، ترجمه کریم کشاورزی، تهران: پیام.
۹. تجلی‌پور، مهدی، (۱۳۶۲)، *نرم‌تنان مرواریدساز خلیج فارس*، تهران: وزارت فرهنگ و آموزش عالی.
۱۰. تهرانی، شیخ‌آق‌بزرگ، (۱۴۰۳)، *الذریعه الی تصانیف الشیعه*، بیروت: دارالاضواء.
۱۱. خورموجی، محمدجعفر، (۱۳۶۲)، *حقایق الاخبار ناصری*. به کوشش حسین خدیو جم. تهران: نی.
۱۲. دریایی، تورج، (۱۳۸۵)، *تجارت خلیج فارس در اواخر دوران باستان*، جامعه و اقتصاد عصر ساسانی، ترجمه حسین کیانراد، تهران: سخن.
۱۳. سدیدالسلطنه کبابی، محمدعلی، (۱۳۷۱)، *سرزمین‌های شمالی پیرامون خلیج فارس؛ مغاص‌اللیالی و مناراللیالی*، تصحیح و تحشیه احمد اقتداری، تهران: جهان معاصر.
۱۴. صدر، سید حسن، (۱۴۰۶)، *تکمله أمل‌الأمیل*، تحقیق سیداحمد حسینی، ج ۳، قم: خیام.
۱۵. طوسی، محمدبن محمدبن حسن خواجه نصیرالدین، (۱۳۴۸)، *تنسوخ‌نامه ایلیخانی*، با مقدمه و تعلیقات مدرس رضوی، تهران: اطلاعات.
۱۶. ظهیرنژاد، مینا، (۱۳۷۲)، *گزینه اسناد خلیج فارس*، ۵ ج، واحد نشر اسناد تهران: دفتر مطالعات بین‌المللی.
۱۷. قاسمیان، سلمان، (۱۳۹۹)، *شیخ‌نشین‌های خلیج فارس و هویت تاریخی*، قم: کتاب.
۱۸. قائم‌مقامی، جهانگیر، (۱۳۴۱)، *بحرین و مسائل خلیج فارس*، تهران: کتابخانه طهوری.
۱۹. کریم‌زاده تبریزی، محمدعلی، (۱۳۶۸)، *اسناد و فرامین منتشرشده قاجاری*، لندن: بی‌نا.
۲۰. نوربخش، حسین، (۱۳۸۱)، *فرهنگ دریایی*

Calcutta, 1908-1915 ,Republished by grey International West Mead ,England.

35. Miles, J, (1966), *Countries and Tribes of the Persian Gulf*, London, frank Cass and co. ITD, Second edition.

36. Niebuhr, C, (1792), *Travels through Arabia and Other Countries in the East*. Translated by Robert Heron. Edinburgh: R. Morison and Son.

37. O'Shea, R, (1947), *Sand Kings of Oman*. London.

38. Onley, J, (2005), *Britain's Informal Empire in the Gulf, 1820-1971*, Journal of Social Affairs. Volume 22, Number 87. Exeter, *Institute of Arab and Islamic Studies*, University of Exeter.

39. Pelly, L, (1868), *Remarks on the Pearl Oyster beds in the Persian Gulf*. Transactions of the Bombay Geographical Society 18: 32-35.

40. Rentz, G, (1951), *Pearling in the Persian Gulf*. In *Semitic and Oriental Studies: a volume presented to William Popper*, ed. W.J. Fischel, pp. 397-402. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

41. Saldanha. J.a, (1986), *The Persian Gulf, 1870-1904*, London, Archive edition.

42. Slot, B.J. (1993) *the Arabs of the Gulf. 1602-1784. the Netherlands, Leid schendam*.

43. Sluglett, P, (1999), *The Social History of Cities in the Middle East*, london, Westview Press Inc.

44. Steensgaard, N, (1973), *the Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century*. Chicago and London: University of Chicago Press.

45. Whitelock, H. (1836), *An Account of Arabs who inhabits the Coast between Ras-el Kheimah and Aboothubee in the Gulf of Persia ...from 1836 to 1938*, reprinted in Bombay, American Mission Press.

46. Wilson, A, (1927) *Persian Gulf*, London.

47. Wilson, D. (1833). *Memorandum respecting the Pearl Fisheries in the Persian Gulf*, Journal of the Royal Geographical Society, Volume the Third,. Pp. 283-286.